

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻՒ 8—9

ՕԳՈՍՏՈՍ — ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ԿԱ. ՏԱՐԻ 1947

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԸՆ ՄԻԻՏՔԸ ՀԱՅՍՏԱՆԵՆ ԵՐ ՎՐԱՍՏԱՆ ԸՍՏ ԱԻԸՆԳՈՒԹԵԸՆ ԲԸԿՈՒՐ ԻԸԹԸՆԻ

(ԱՂԵՐԵՅ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ)

1. Թէպէտ ի վաղուց հեռէ հայ, վիր եւ աղուան դրացի ժողովուրդներու ընդհանուր աւանդութիւնն եղած է մինչեւ Թ. դար, թէ Գրիգոր Լուսաւորիչ աւետարանած է իրենց քրիստոնէութիւնը, բայց եւ այնպէս Ռուբինոս երէց իր Եկեղեցական Պատմութեան մէջ կը պատմէ թէ Վրաց աշխարհին առաքելութիւնն եղած է գերի կին մը, Կոստանդիանոսի օրով, որ քրիստոնէութեան շահած է նախ թագուհին եւ ապա թագաւորը, եւ պատճառ եղած բովանդակ ժողովուրդի դարձին: Այս պատմութիւնը լսած են Երուսաղէմ Գեղասիոս Կեսարացի (առ Գեղասիոս Կուղիկեցոյ) «Վրաց թագաւորական տոհմէ» Բակուր իշխանէն, իսկ Ռուբինոս համանուն «Վրաց թագաւորէն»: զոր համառօտիւ յառաջ կը բերեն նաեւ Սոկրատ (Եկեղ. Պատմ. Ա. 20), Սողոմոնոս (Եկեղ. Պատմ. Բ. 7), Թէոդորետոս (Եկեղ. Պատմ. Ա. 24) եւ ուրիշներ: Սոկրատի Եկեղ. Պատմութիւնը 696ին թարգմանուելով հայերէն՝ նոյնին ծանօթացած են նաեւ Հայերը, յատկապէս Վրահայերը: Սկսեալ Թ. դարէն հայ եւ վրական դրակախութեան մէջ այդ անանուն «գերի կինը» յանունէ կոչուած է Նունէ կամ Նինոյ, իսկ անանուն թագուհին եւ թագաւորը յորձորջուած են Նանա եւ Միհրան: Սոկրատի տողերն ընդլայնուելով սկսած են արդէն կազմուիլ գրոյցներ, «Պատմութիւն Ս. Խաչին Նունէի», «Վարք Ս. Նունէի» եւ այլն, որոնք արձագանգ գտած են նաեւ Մովսէս Խորենացոյ Պատմութեան մէջ:

ԺԹ. դարու վերջերը եւ դարուս առաջին քառասնեակին շատերը զբաղեցան Ս. Նունէի վարքով, նաեւ ներկայիս կը նուիրուին նոյն հարցին ուսումնասիրութիւններ: Ամէնուն ջանքն է հետազօտել այս գրոյցին տարրերը, վեր հանել անոնց մէջ պատմական

կորիզներ: Ամէնքն ալ զիտեն, թէ գրոյցներու աշխարհին մէջ կը գեղերին. բայց ոչ ոք համարձակութիւնն ունի խոստովանելու, թէ չկայ հոն ոչ մի պատմական կորիզ եւ հարկ է վերադառնալ հին աւանդութեան, որ երեք դրացի աշխարհներու ալ մէկ Լուսաւորիչ կը մատնանչէ՝ Գրիգոր անուն, որ իր քարոզութեան սկիզբն ըրաւ Հայաստան, ուր իրմէ յառաջ առաքելուհի հանդիսացած էր Ս. Հռիփսիմէ:

Ըստ այսմ ուսումնասիրելու համար Վրաց դարձի պատմութիւնը հարկ է նախ աչքի առաջ ունենալ Հռիփսիմէի եւ Գրիգորի քարոզչական գործունէութիւնը Հայաստանի մէջ. ե՛րբ եւ ի՛նչպէս սկիզբ առաւ եւ զարգացաւ Հայոց քրիստոնէութեան դարձը: Եւ եթէ աւանդութեան համաձայն նաեւ Վրաց քրիստոնէութեան պատճառն Գրիգոր Լուսաւորիչ եղաւ, արդեօք Բակուրի հաղորդած տեղեկութիւնները Հռիփսիմէի, Աշխէն թագուհւոյ, Տրդատ թագաւորի եւ Գրիգորի շէ՛ն հայիր: Միանգամ լուսաւորելէ ետքը այս հարցերը, դիւրին է այնուհետեւ պատմական յիշատակարաններու արժէքը գնահատել ըստ արժանւոյն, առանց տարուբերուելու զանազան հովերէ, նոյն իսկ փոթորիկներէ:

2. Հայաստան, Վիրք եւ Աղուանք Ե. դարուն: — Միհրանբոսէ կը թելադրէր Յագկերտ Բ.ին. «Յորժամ Հայք սերտիւ մեր լինին, Վիրք եւ Աղուանք՝ այնուհետեւ մեր իսկ են» (Փարպ. 43): Թէպէտ երեք դրացի ժողովուրդներն ալ նուաճուած էին սասանեան մականի տակ, բայց եւ այնպէս համոզուած չէր Տիգրանի արքունիքը, թէ այդ երեք աշխարհները «սերտիւ» Արեւաց աշխարհի մաս կը կազմէին: Երեքն ալ քրիստոնէայ աշխարհայեցողութեամբ սնած, խորթ էին դենիմագղեզնի, որ լայնատարած պարսկական պետութեան միութեան օգակը կը նկատուէր: Յագկերտ այդ օրակին մէջ կ'ուզէր ատենել նաեւ Հայերը, Վրացիներն եւ Աղուանները: Հայաստան, «հանուրց հիւսիսական

նաց վեհագոյն¹», երկու դարէ ի վեր իր թեւարկութեան տակ կը հովանաւորէր իր երկու համակրօն դրացիները. երեքն ալ քրիստոնէական մշակոյթով իրարու հետ զինակից, դադարարական դաշնակցութիւն մը կը կազմէին, թէպէտ քաղաքականապէս անջատուած: Թէեւ ոչ հեշտ աչքով, աննկատելի չէր կըրնար մնալ այս դաշնակցութիւնը սրատես պարսկին: Այժմ Յաղկերտ սուտակասպասութեամբ Հայերը ձեռք առնել կը ձգտին՝ շահելու համար այս երեակ միութիւնը՝ դեռիմազդեղնի: Ունայն յաւակնութիւն: Եթէ Մաքսիմիլիան Գաղա 75 տարին ի վեր քրիստոնէայ Հայաստանի նորադուարձ ոյժին առաջ ընկրկեցաւ, Յաղկերտի՝ պիտի յաջողէր 230 ամեայ քարոզութեամբ հաստատարուելու: «Պատգամաւորութիւն այնուհետեւ երեքին աշխարհքն առ միմեանս առնէին եւ ուխտադրութիւնս, եւ բազում երգմամբ Աւետարանին հաստատէին» (Փարպ. 47): Վրաստանի ներկայացուցիչն էր Աշուշայ Տաշիրբի բղէշը:

Այստեղ մեզի համար ուշագրան այն է, որ Հայաստան հիւսիսական կողմանց քրիստոնէական մշակոյթի հզորագոյն պատուարը կը համարուի. որուն խորտակումը պիտի նշանակէր քրիստոնէութեան բնաջնջումը կաւկասեան բարձրավանդակի վրայ: Գոնէ այս էր Սասանեանի համոզումը:

Գերը, զոր դարեր շարունակ կատարեց Հայաստան, երախտագիտութեամբ ողջունուած է միշտ իր դրացիներէն: Գիտեն անոնք, թէ ոչ միայն քրիստոնէութեան արշալոյսը ծագած է Հայաստանէն, այլ եւ միջօրեայի արեւը՝ գիրն ու գրականութիւնը: 415/16ին, երբ Մաշտոց վարդապետ շրջան բրաւ Աղուանից աշխարհը, Արցախ եւ Ուտի, ապա անցաւ ի կողմանս Վրաց (Սոմէիսթի) եւ ի վերջոյ Վրաստան (Մաքարթիկոյ) եւ վերադարձին Տաշիրք (Սամցխէ) խանդավառ ընդունելութիւն վայելեց ամենուրեք իրրեւ Նոր Լուսաւորիչ²:

Հիւսիսական կողմանց երեք եկեղեցիքու մէջ հայկականը նկատուեցաւ primus inter pares, եւ չնորհիւ իր աւագութեան՝ ինքը կը բաշխէր անոնց արքեպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը, ունէր նաեւ վերին

Տակոյութիւն կրօնական միութեան վրայ: 506ին Վերք եւ Աղուանք Վաղարշապատ կը հաւաքուին, դաւանարանական հարցերու շուրջը Հայոց հետ միաբան եւ միաշունչ³: Յովհաննէս Բ. եւ Արքահամ կաթողիկոսները ազդարարական թուղթեր կ'ուղարկեն Աղուանից⁴, նոյնպէս Մովսէս եւ Արքահամ՝ Վրաց⁵:

Յուրաւելի եկեղեցին կը խոստովանէր (606ին) թէ Սուրբ եւ ուղիղ հաւատքը «Մեծին, սրբոյն Գրիգորի սերմանեալ էր յայս ի կաւկասային կողմանս⁶» եւ Վրթանէս Գերգոյ կը գրէր Վրաց Պետրոս եպիսկոպոսին (ի Տիխիս), թէ «նորոգածելութիւն ինչ հաւատոյ մի եկեղի ի մէջ երկուց աշխարհաց... զոր ի ձեռն Ս. Գրիգորի հաստատեաց բազում սխալեցիլագործութեամբք Տէր Աստուած յաշխարհին⁷»: Վրաց Կիւրիոն կաթողիկոս կը յայտարարէր Հայոց Արքահամ կաթողիկոսին: «Հարքն մեր եւ ձեր միաբան ունէին (զհաւատս) յորմէ հետէ եւ սուրբն Գրիգոր գեղապետ հաւատ կարգեաց⁸». եւ դարձեալ, թէ «Ազատ մարդիկն որ ի Հայոց ի Վիրս խնամութիւն արարեալ էր, ի Ս. Շուշանկայ պաշտօնն (ի Յուրտաւ) դային եւ ի Ս. Սաշա Մծիխիթայի աղօթել եւ Օրինաց հազորդէին. նոյնպէս եւ որ աստի այգը դային ի Ս. Կաթողիկէ եւ յայլ եկեղեցիք՝ անխիղճ ի միմեանց հազորդէին. եւ միաբանութիւն էր Վրաց եւ Հայոց ընդ միմեանս եւ ամենայն իսկ վիճակիս սրբոյ տեսաւ Գրիգորի միաբանութիւն էր ընդ հաւատոյն երուսաղէմի, որով Հոռոմք վարին⁹»: Եւ Արքահամ կաթողիկոս կը գրէր Կիւրիոնի. «Մի հեղապոսութեամբ զսէրն հողեւոր, որ կայր ի մէջ երկուց ազգացս, նորոգել, զայն որ ի միջոց ազգերէ առեալ էր զվարդապետութիւն... եւ ապա մեզ եւ ձեզ հասարակ սերմանեցին գաւտուածպաշտութիւն, նախ երանելիս սուրբն Գրիգոր եւ ապա Մաշտոց եւ գիրաց ծանօթութիւն ի պնդութիւն հաւատոց¹⁰»: Այս իմաստով ալ կը հաւատարմէր Թ. դարուն Վրաց Արսէն կաթողիկոսը, թէ «Վրաց եկեղեցին հաւատարիմ մնաց այն հաւատոյ դաւանութեան, զոր ընդունած է Ս. Գրիգորէն. եւ Հայերն

³ Գրիգ. Թղթոց, 177, 182:
⁴ Անդ, 81, 196:
⁵ Անդ, 136, 164, 166, 165 և և:
⁶ Անդ, 132:
⁷ Անդ, 136. հմտ. նաեւ 138:
⁸ Անդ, 171. հմտ. նաեւ 167, 174, 176:
⁹ Անդ, 178—179:
¹⁰ Անդ, 180:

էին որ հեռացան Ս. Գրիգորի վարդապետութենէն¹¹:

3. Տոհմիկ աղբիւրները, որոնք կը պատմեն Հայոց քրիստոնէութեան դարձի մասին, շատ պղտոր հասած են մեզի: Չեմ ըսեր, թէ անոնք ակէն պղտոր ընդունած են ջուրը. այլ ժամանակի խողովակէն հոսելով կորսնցուցած են իրենց յստակութիւնը: Կ'ակնարկեմ Փաւստոսն եւ Ազաթանգեղոսը: Որչափ ալ ի դորձ դենք զտիչ մեքենաներ, պարզելու պղտորութիւնը, պիտի չկարենանք ստանալ ժամանակի խողովակէն հոսելով կորսնցուցած են իրենց յստակութիւնը: Կ'ակնարկեմ Փաւստոսի Հայոց Պատմութեան սկզբնազրի կորուստը եւ անոր հայերէն թարգմանութեան յետ ժամանակի վեր ի վար այլաշրջումը, զորձ 2. դարու սկիզբը ապիկար խմբագրողի մը: Նոյն ձեռքին սխրագործութիւնն է նաեւ այժեան «Ազաթանգեղոսը»: Բարբախտարար հնարաւոր եղաւ Փաւստոսի սկզբնազրին ինչ ինչ անաղարտ մասեր դուրս կորզել այդ թոհուրոհէն, որոնք դուրս կորզել այդ թոհուրոհէն, որոնք նպաստամատոյց եղան վերակազմելու հայ արշակունի թագաւորներու յաջորդութիւնն 216էն մինչեւ 385, միաժամանակ վերահանդէսը նոյն շրջանի հայ եպիսկոպոսապետներու ժամանակագրութիւնը, նպարակուած նաեւ ներքին եւ արտաքին վստահելի աղբիւրներով: Ուրիշ տեղւոյ եւ ժամանակի վերապահելով ուսումնասիրութիւններու արդեանց ամբողջական հրատարակութիւնը, այստեղ պիտի ներկայացնեմ համառօտիւ Հայոց դարձի գլխաւոր գծերը եւ Հայոց թագաւորներու եւ եպիսկոպոսներու յաջորդութիւնը ժամանակագրական համադասութեամբ: Յուսով եմ թէ այսքանը բաւական պիտի ըլլայ առ այժմ ընթերցողներուս, ճշգիւ հասկնալու համար իմ նկատողութիւններս ի մասին Վրաց քրիստոնէութեան դարձի պատմութեան:

4. Սուրբ Ս. որդի Վաղարշի վախճանեցաւ 216ին Անտիոք, ուր արգելափակած էր զայն կայսրն Կարակալլա: Նորընտիր կայսրը Մակրինոս (217—218) փութաց Հայաստանի թագաւոր հռչակել Սուրբ Ս. ի որդին Տրդատ Բ. (217): Իր օրով կը յայտնուի Հոսիսիմէ տիկին: Գրիգոր Կեսարիացէն կու գայ լուսաւորելու Հայոց մեծաց աշխարհը

(219): Կը կառուցուին եկեղեցիներ: Գրիգոր կը տարածէ նոր կրօնը Հայոց մեծաց աշխարհին մէջ, ծայրէ ծայր, յընթացս 30 տարիներու, նպաստաւորութեամբ թագաւորին: Իբր 250ին կը վախճանի Գրիգոր՝ յանձնելով աթոռը Մէհրուժան եպիսկոպոսի: 253ին Շապուհ Ա. կ'արշաւէ Հայաստան. Տրդատ կը ստիպուի ապաստան փրկուել Հոռոմայեցոց քով: Առանց տարակուսի նորարոյս քրիստոնէութիւնը ապրեցաւ հարածանք 253—264 դարձան տարիներուն: Ազաթանգեղոս (էջ 439—440) բանաբաղելով Փաւստոսէն՝ Գրիգորի քարոզութեան շրջանը կ'ամփոփէ այսպէս. «Ընդ ամենայն երկիրն Հայոց, ի ծագաց մինչեւ ի ծագս ձգտէր տարածանէր զմշակութիւն քարոզութեանն եւ աւետարանութեանն. ի Սատաղացոց քաղաքէն մինչեւ առ աշխարհան հան Խաղտեաց, մինչեւ առ Կաղարջօք մինչ ի Սպեր¹² ի սահմանս Մասքթաց¹³, մինչեւ ի Գրունս Ալանաց, մինչ ի սահմանս Կասպից ի Փայտակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց: Եւ յԱմդացոց քաղաքէն մինչեւ առ Մծբին քաղաքաւ, զերէր առ սահմանօքն Ասորոց առ Նոր Շիրական երկրաւն եւ առ Կորդուօք մինչեւ յամուր աշխարհն Մարաց, մինչեւ առ Տամբն Մահքերտ¹⁴ իշխանին, մինչեւ յԱտրպատական ձգտէր տարածանէր գաւետարանութիւնն իւր»:

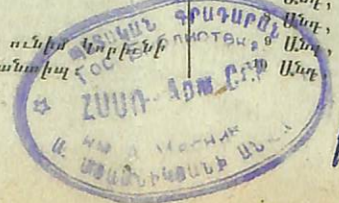
Այս սահմաններն ունէր 220ին Հայոց Մեծաց աշխարհը: 297ին Մեծ Հայոց «վե-

¹² Տպագիրն համեմատ ձեռագրաց ունի հոս «մինչ ի սպառ», տեղը կը պահանջէ կարգաւ «ի Սպեր», որ Բարձր Հայոց մէկ գաւառն է, սահմանակից Տայոց եւ Մոսքեան լեռներու:

¹³ Լագարդ (Agathangelos) եւթադրած էր անունս ուղղական Մասքթօք, զոր ընդունած էր Մարկուարտ (Eranšahr 169), բայց ինչպէս Հիւրէման կը գրէր՝ Վրաց Միսիսթի եւ յն. Μεσοχοι (Μεσοχο) «հայերէնի, մէջ գէթ *Մասիսթի, բայց ըսին *Մեսիսթ սպասելու էր» (Հայ տեղւոյ անուններ, 113, ծան.): Փաւստոսի յուն. սկզբնազրին մէջ հաւանօրէ Մեօչիժօի էր, որ տառագրութեամբ պէտք է տար Մեսիսթօք, Մեսքթաց (հմտ. յն. Μεσοχία. Ազաթիսա, Բ. 22 հայ Մծիխիթա), ճշգրտոյն Մծիխիթօք, «Մծիխաց» որ յետոյ չփոխուած է Մասգուսթօք (Μασσαγέται սկիզբական վազկատուն ժողովուրդին հետ, որոնք կը բնակէին Կասպից ծովու եւ երասիի միջեւ):

¹⁴ Տպ. Մահքերտ-Տան: Փաւստոս (Գ. 50) ունի «Մահքերտան» (նախարարութիւն): Աս. Beth Mhqrt (O. Braun, Das Buch der Synhados, Stuttgart 1900, էջ 31). Լագարդի յուն. Ազաթ. (էջ 77) կը կարգաւ Μεσοχοτων որ կ'ենթադրէ Մակրտան ընթերցումը: Ինչպէս Հիւրէման (Հին Հայոց տեղւոյ անուններ, էջ 182) միտ դրած է, յեցած ասորականին վրայ պէտք է սրբագրել Մահքերտան. ուստի հոս Տան Մահքերտ (կամ Մահքերտ) իշխանին:

¹¹ Հմտ. Լ. Մկրտիչ-Բեկ, Վրաց աղբիւրները Հայաստանի եւ Հայերի մասին: Երևան 1934, էջ 37: Այս ինքրոց մասին տես նաեւ Հ. Ն. Ակիբեան, Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, Վիեննա 1910:

սաղէմ» նախադասութիւնը, բայց ինչո՞ւ ենթադրենք, թէ Բակուրի օրով Պաղեստինի սահմաններու վրայ որ եւ է խլրտում տեղի ունեցած չըլլայ: Այս տեղ թերեւս Ռուփինոս է համարուողը:

6. Բակուր պատմութեան մէջ առաջին անգամ կը յայտնուի 378ին: Այս տարւոյն Վաղէս կայսր կ'արշաւէ Գոթերու եւ Ալաններու դէմ, որոնք հոսմէական սահմանները կ'ասպատակէին: Ինքնակալի անձնապահներու մէկ մասին հրամայուածն էր իբրեւ տրիրուն ազդեցութեամբ «Բակուր ոմն վրացի»³⁰: Ճակատամարտը տեղի կ'ունենայ Աղբրանոպոլսոյ առջեւ. կայսերական բանակը կը խորտակի, խուճապի մէջ անհետ կը կորսուի Վաղէս: Բակուր կը ճողոպրի սղջանգամ:

Երկրորդ անգամ կը հանդիպինք իրեն 394ին Թէոդոս Մեծի բանակին մէջ, որ Փրիգիդուս (այժմ Վիպլախ յիստորիա) գետին քով որոշիչ ճակատամարտ կը մղէ Եւգրինոս բռնակալի դէմ: Կայսեր զբօշին տակ կուռոզ զօրավարներէն մէկն է «Բակուր, ծննդամբ Հայաստանէն, ազատ ամէն չարակամութիւնէ եւ պատերազմական իրաց հմուտ», որ կուռեցաւ «քաջարար, դիմազբաւ ամէն վտանգի»: Այսպէս Չոսիմոս³¹, որ կը համարի թէ Բակուր մնաց պատուոյ դաշտին վրայ³²: Բայց Ռուփինոս, որ կը ճանչնար զԲակուր իբրեւ «այր հաւատարիմ եւ բարեպաշտօն եւ առաքինի եւ հոգևով եւ մարմնով բարեկամ, եւ որ էր կոմս եւ նիդակակից Թէոդոսի»³³, որ

եւ է ակնարկութիւն չ'ընէր անոր մահուան մասին. ուստի հարկ է թիւրիմացութիւն վերադրել Չոսիմոսի³⁴: Բակուր առանց տարակուսի մասնակցեցաւ պատերազմի իր պաղեստինեան զօրագունդով, վասն զի այս շքրջանին կարգուած էր հրամանատար (dux) Պաղեստինի:

Կը մնայ մեզ այժմ նկատողութեան առնել Բակուր անունով անձ մ'ալ, որ 391/92ին ներկայացած է Լիբանիոս հեթանոս ճարտասանին յԱնտիոք եւ ընձեռած անոր թուղթ մը, զոր ուղարկած էր Արիստենիտ, հետորին մէկ բարեկամը³⁵: Նոյն 392 տարւոյն Բակուր կ'ընդունի Լիբանիոսէն նամակ մը³⁶: Ճարտասանը հոս նկատի ունի իր առջեւ զինուորական մը, կը վերաբերի անոր հետ ինչպէս կրօնակցի մը հետ: Օ. Seeck³⁷ հետեւեցուցած է ասկէ թէ Լիբանիոսի Բակուրը նոյն է այն Բակուրի հետ, որ 378ին կուռած է Վաղէսի եւ 394ին Թէոդոսի զբօշներու տակ: Նա, որ 392ին տակաւին հեթանոս էր, իսկ Ռուփինոս զինքը քրիստոնէս կը ճանչնայ, սկսած է նոյն կամ յաջորդ տարին քրիստոնէութիւնը ընդունած ըլլայ, ըստ Յ. Մարկուարտի³⁸ Երուսաղէմի մէջ 393էն ետքը:

P. Peeters³⁹ կասկածով կը մօտենայ այս նոյնացման: Չուզեր մտքէ իսկ անցնել, թէ իր քրիստոնէայ յատկութիւններուն համար Ռուփինոսէն փառարանուած Բակուրը 392ին տակաւին հեթանոս եղած ըլլայ: Բայց Բակուր նաեւ հեթանոս Չոսիմոսէ բարձր գնահատուած էր:

³⁰ Z. B. Գաթրճեան, Տիեզերական Պատմութիւն, Բ. 372. կը գրէ. «Պոչեայ Թէոդոս զօրս համօրէն արեւելեան պետութեանն եւ յԱփրիկեայ եւ. Եկին դաշնաւորք է Հայոց, ի վրայ եւ յԱրարացոց եւ Գոթք, որոց զօրավար էին Գայինաս գուլթ, Աղարեկ եւ Բակուր իշխան վրացի. դիւանոր զօրավարք Թէոդոսի էին Տիմաթիոս եւ Ստիգիլթոն...: Սորքք էլ Թէոդոսի է Կոստանդինուպոլեայ ի վախճան կոյս Մայիոս ամսոյ, անց նա ընդ անցսն Աղարեց...: Բախեցաւ Թէոդոս առ Փրիգիդուս գետով (Վիպլախ ի Կորիցիա) ընդ որուն զնդին՝ որում առաջնորդէին Արրոզասոս եւ Եւգրինոս. խորտակեցաւ առաջի Արրոզասոսայ օշնական զօրն արեւելեան առաջնորդեալ ի Գայինասայ. ժողովիլ ժողովեաց զփախտականն Բակուր եւ բախեցաւ, այլ գտաւ միտանգամ յաղթող Արրոզասոս. անկաւ Բակուր եւ 10,000 ի Գթաց ընդ նմա եւ ի վրայ եւս բազումք»:

³⁵ Libanii opera, XI (1922, ed. Forster) 167: ep. 1043, 1044.

³⁶ Անդ, էջ 183, ep. 1060 (յամէ 392):

³⁷ Paulv-Wissowa, Realenzyklopädie, II (1896), էջ 2724—2725.

³⁸ J. Markwart, Die Bekehrung Iberiens und die beiden Dokumente der iberischen Kirche. C a s i c a, fasc. 7 (1931) 111—167.

³⁹ Les débuts, էջ 35—36:

³⁰ Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum* I. XXI, 12 (Paris 1681): *Et ad vallum hostile tenente, Sagittarii et Scutarii, quos Bacurius Hiberus quidam tunc regebat.*

³¹ Zosimus, IV, 57 (ed. Bonnæ 1837): *Ἐκοινωνοὶ δὲ τῆς αἰχμῆς αὐτοῖς καὶ Βακούριος, ἔλαον μὲν ἐξ Ἀρμενίας τὸ γένος, ἔξω δὲ πάσης κακοηθείας ἀνὴρ μετὰ τοῦ καὶ τὰ πολέμου πεπαιδευμένοι.*

³² Անդ, 58 *Κατ' αὐτὴν τὴν ἡμέραν τὸ μὲν πᾶν μέρος τῶν Θεοδοσίου τῶ Βασιλεῖ συμμαχοῦντων ἀποθανεῖν, καὶ τὸν στρατηγὸν Βακούριον ἀνδροειδέατα τῶν σφετέρον προκρινδυνεόσαντα.* «Նոյն օրը Թէոդոս թագաւորի ճարտակցներէն շատերը մեռան. եւ զօրավարն Բակուր, որ իրեններուն մէջ ամէնէն քաջն էր հանրասացաւ քաջարար դիմակորուով ամէն վտանգներու»:

³³ Rufinus, *Hist. eccl.* XI, 33. *Et praecipue Bacurius, vir fide pietate, virtute et animi et corporis insignis, et qui comes esse et socius Theodosii mēretur, proximos quosque cortō, telis, gladio passim sternit, agmina hostium conferta et constipata per-rumpit.* Ասկէ Ստիգիլթոն 25: «Բանդի Բակուրիոս զօրավարն նորա այնքան քաջարեցեցաւ, որպէս զի նախկին հանդիսաւորքն ընթանայր ըստ որում կողման բարբարոսն վարեալք լինէին, եւ պատասէր գտանք մոտն պատերազմականացն եւ գարձուցանէր ի փախուստ զորս յառաջ սակաւ ինչ վարողք» (էջ 481/2):

7. Թէ ի՞նչ եղաւ Բակուրի բախտը 394էն ետքը յոյն եւ հոմայեցի աղբրները խօսք չեն ընէր: Տեսանք վերագոյն թէ իբր 393ին Գեղասիոս Կեսարացի կը ճանչնար զինքը զօրավար Պաղեստինի ծագմամբ վրաց թագաւորական տոհմէ: Եթէ Ռուփինոս 402ին զինքը «Վրաց թագաւոր» կը կոչէ, սկսած է հետեւեցնենք, թէ Բակուր 394ի պատերազմէն ետքը եւ 397էն յառաջ մեկնած է իբրեւ թագաւոր հայրենիք: Յամենայն դէպս այն ստոյգ է, որ Ե. դարու առաջին քառորդին Վրաց թագաւորն էր Բակուր, որուն նոյնութիւնը նախորդ շրջանին հուշակուած Կոմս եւ Գուրս Բակուրի հետ ընդունուած է⁴⁰: Այսպէս հաւատարիմ վկայ մը՝ Կորիւն կը հաւատէ, թէ Մաշտոց վարդապետ երբ գնաց իբր 415ին Վրաստան, ներկայացնելու հոն իր նորագիւտ վրացերէն նշանադիրները, «երթեալ յանդիման լինէր թագաւորին, որում անուն էր Բակուր... եւ առաւելագոյն հնազանդեալ նմա (Մաշտոցի) ըստ ամենայն օրինացն Աստուծոյ՝ թագաւորին եւ զօրացն՝ հանդերձ ամենայն գաւառօքն...: Հրաման տայր այնուհետեւ արքայն Վրաց ի կողմանց կողմանց եւ ի խառնադանջ գաւառաց իշխանութեան իւրոյ ժողովել մանկունս եւ տալ ի ձեռն Վարդապետին», որպէս զի ծանօթանան նորագիւտ այրուբներն եւ ընտելանան զբազիրութեան⁴¹: Իբր 422ին, երբ Մաշտոց երկրորդ անգամ այցելեց Վրաստան, գտաւ հոն գահին վրայ Արձիւղ թագաւորը⁴². ուստի վախճանած էր Բակուր 416—421 տարիներու մէջ:

8. Կորիւնի ժամանակագրութեան ճշգրտութիւնը կը հաստատէ Պետրոս Իբերացոյ կենսագիրը. որուն հաղորդած տեղեկութիւնները կ'ուզեմ հոս ամբողջութեամբ ներկայացնել, որովհետեւ, որքան ինձ ծանօթ է, անոնք անմատչելի մնացած են հայ պատմաէրներու: Առաւել լուսաւորութեան համար կարեւոր կը համարիմ ծանօթացնել նախկինս կենսագիրն եւ սպա Պետրոս Իբերացոյ համարում կենսագրութիւնը:

Անանուն հեղինակ մը, որ 481ին Անտիոքէն Մայումա անցած՝ ապրած է Պետրոս Իբերացոյ հետ մտերիմ յարաբերութեան մէջ, անոր մահէն ետքը հրատարակած է ներբողական ոճով անոր կենսագրու-

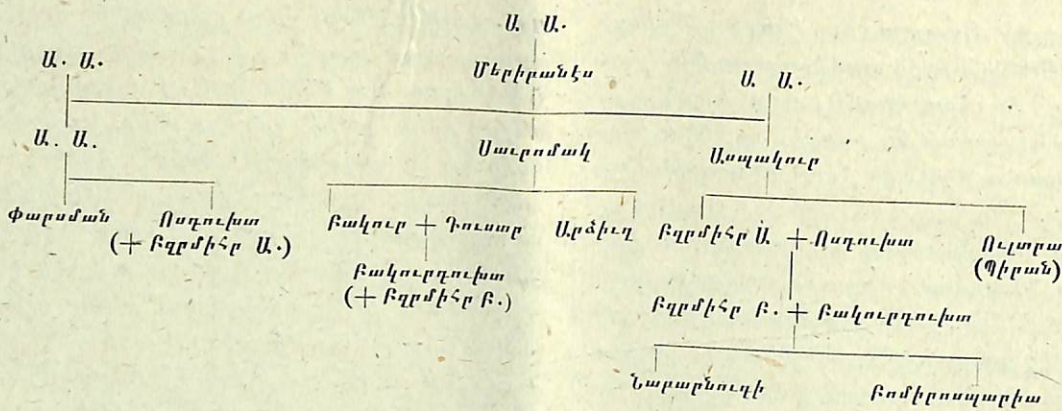
⁴⁰ Markwart, *անդ* 128. Peeters, *անդ* 36.
⁴¹ Կորիւն, Վարդ Մաշտոցի, ԺԳ. 1—2:
⁴² Անդ, ԺԵ. 2:

թիւնը, ի պատմական տեղեկութիւններով, յունարէն լեզուով: Կը շօշափէ 409—488 տարիներու քաղաքական եւ եկեղեցական դէպքերը: Յունարէն սկզբնաղբրը անյայտացած է. ունինք ասորերէն հաւատարիմ թարգմանութիւն մը⁴³: Կենսագիրը, թունդ միայնայ մը, իր տեղեկութիւնները Պետրոսի նախաւոր կեանքի մասին քաղած է իր իսկ բերանացի աւանդութիւնէն. այս պատճառաւ ալ արժանահաւատ են, թէպէտ զուտ վրական անունները այժմեան ասորերէն թարգմանութեան մէջ կերպարանափոխ եղած:

Պետրոս, իր ծնողքէն Նարարնուզիոս կոչուած, որդին էր Վրաց Բգրմիհր թագաւորին, ծնած իբր 409ին: Հազիւ 12ամեայ կ'ուղարկուի կայսեր Գուրը իբրեւ պատանդ (422): Կը կարգուի հոն վարիչ արքունի ասպատանի: Բայց անոր սիրտը կը միտէր միանձնական կեանքի: Երբ Թէոդոս Բ. կ'ընդդրմանայ իր սրտի միտումներուն, բարեկամի մը հետ կը դիմէ փախուստի: Հասնելով Երուսաղէմ կ'ընդունի Գերոնդիոս վանհօրմէ կրօնաւորական սքեմ եւ Պետրոս անունը: Կը կառուցանէ նոյն քաղաքի մէջ վանք մը. բայց 438ին կ'առանձնանայ Մայումա մէկի մերձակայ մենաստան մը: Իբր 453ին Թէոդոսիոս, Երուսաղէմի միաբնեայ եպիսկոպոսը, կը ձեռնադրէ զինքը Մայումա մէկի թեմի եպիսկոպոս: Այժմ ասպարէզ կ'իջնայ Պետրոս իբրեւ նախանձաւոր նախամարտիկ մը միաբնեութեան: Կայսերական հրովարտակ մը կը ստիպէր, որ Թէոդոսիոսէ ձեռնադրուած եպիսկոպոսները հեռանան իրենց թեմերէն: Պետրոս կը բռնէ Աղեքանդրիայի ճանապարհը: Հոս իր ջանքերով կը յաջողի Տիմոթէոս Կուղ գրաւել եպիսկոպոսական աթոռը (457): Իբր 475ին վերադարձաւ Պետրոս իր նախկին մենաստանը Մայումա մէկի մօտ: Չուզելով ընդառաջ գալ Չենոն կայսեր հրաւերին՝ փախաւ Փիւնիկէ. կայսեր միտքն էր հաւանօրէն ստորագրել տալ 482ին

⁴³ R. Raabe, *Petrus der Iberer. Ein Charakterbild zur Kirchen- und Sittengeschichte des fünften Jahrhunderts.* Leipzig 1895: Յաջորդ տարին հրատարակ հանեց ն. Մառ, Վարդիս վրացերէն իրմբողջութիւնը հանդերձ ուսերէն թարգմանութեամբ. Житие Петра Ивера царевича-подвижника и епископа Майумскаго V. вѣка. С. Петербургъ 1896. Այս վարքը յետագոյն ժամանակի համարում խմբագրութիւն մըն է, կատարուած ասորերէն թարգմանութիւնէն հին վրացերէնի վերածուած եւ այժմ կորսուած օրինակէ մը: Խմբագիրը, որ թողոքս վրացի մը, միաբնեայ եպիսկոպոսէն վերակազմած է որթողութեամբ մը: Չուրի է պատմական որ եւ է արժէքէ:

10. Այն աշխարհը, զոր Հայք «Վրաց աշխարհ» կ'անուանեն, իրենք Վրացիք կը կոչեն Սաքարթուկոյ, Յոյները՝ Լիդիա Հոմայեցիք՝ Hiberia եւ Պարսիկք Gurgan (ասկէ Ասորիք եւ Արարք՝ Gurzan, Ռուսք՝ Gruzinia, Եւրոպացիք՝ Géorgie, Georgien եւն)։ Յետ Քրիստոսի Գ. դարուն այս աշխարհը իրեն սահման ունէր արեւմուտքէն Կողքիսը, հարաւէն Հայաստանը (Գուգարք) եւ Կուրը, եւ արեւելքէն Աղուանից երկիրը։ Բնակչութիւնը կազմուած էր բազմաազգային եւ բազմալեզու ցեղերէ, կամ ինչպէս Կորին կ'արտայայտուի «ի խառնազանջ գաւառաց եւ ի մասնաւոր եւ ի բաժանեալ լեզուաց»։

Քրիստոսէ յառաջ Ա. դարուն արդէն հռոմէական ազդեցութեան գոտի նկատուած էր Վրաստան, ուր յայնկոյս Կուրի, Տփլիսի եւ Մծխեթայի միջեւ կառուցած էին բերդեր (Հարմոզիկա) եւ զրած հռոմէական պահակներ, պահպանելու համար Կաւկասեան դուռը (Դարեալ⁶⁰)։ Գ. դարուն թէ ինչ պայմաններու մէջ կը գտնուէր այս աշխարհը, կը լսեն յոյն եւ հռոմէական ազդեցութիւնները, անոնց կարգին նաեւ Հայկականք իսկ Վրաց Տարեգրքը կարելի չէ իրեն պատմական ազդեցութիւն տանել։ Հաւանորէն թէ Վրաստան եւ թէ Աղուանից աշխարհը բախտակից եղան Հայաստանի ճակատագրին։ Գիտենք որ 297ին, երբ կնքուեցաւ Ներսէս արքայից արքայի եւ Դիոկղետիանոսի միջեւ խաղաղութեան դաշինքը, որոշմանց մէջ էր նաեւ Վրաստանի բախտը. կ'որոշուէր, որ Վրաց թագաւորը իր հաստատութիւնը ստանար կայսեր ձեռքէն⁶¹։

⁶⁰ Հմմտ. J. Markwart, Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien. Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Հանդէս Ամսօրեայ, 1927։
⁶¹ Petri Patrici fragmenta, 14.

Թէպէտ Պետրոս Պատրիկիոսի հատուկատորներու մէջ չկայ որ եւ է յիշատակութիւն, թէ այս առիթով հայկական հողամասեր անցած ըլլան նաեւ Վրաստանի եւ Աղուանիք, բայց Փաւստոսէն (Գ. 50) կը տեսնուի թէ Դիոկղետիանոս ընդարձակ հողամասեր բաժին հանած է Հայաստանէն Վրաց եւ Աղուանից։ Գուգարք եւ սյուրիւրեան ինչ ինչ գաւառներ, որոնք յետոյ Սամցիէ կոչուեցան, բաժին ինկած են Վրաց, եւ օւտի եւ Արցախ նահանգները՝ Աղուանից. զորոնք յանուանէ յիշած է Աշխարհացոյցը, «ի Հայոց հանել է» յաւելուածով⁶²։ «Կլարճք, զոր ի Հայոց հանեալ է... Արտասան գաւառ, զոր առեալ է ի Հայոց... Մանգլեաց փոք, <Քուելչափոր> եւ Բողնափոր... երեք փորակը ի Հայոց հանեալ է... Ծորփոր եւ Կողբփոր եւ Զորոյփոր... մինչեւ ց Հնարակերտ քաղաք, զորս ի Հայոց հանեալ է... եւ Թոնդը եւ Տաշլիք. որոց ի հարաւ Կանգարք. գամէնդ ի Հայոց հանեալ է»։ «Կանգարք, Զաւախք վերին... ունին արդ Վերք հանեալ ի Հայոց»։ «Արցախ... ունի գաւառս ԺԲ. . . զայս ամենայն Աղուանք ունին հանեալ ի Հայոց»։ «Ռախ... ունի գաւառս Է. զոր Աղուանք ունին» (անդ, էջ 33)։

Թէեւ 363ին Հայաստան, Վրաստան եւ Աղուանք Պարսից զերիշխանութեան տակ մնացին, եւ 385ին Հայաստանի Պարսից եւ Հոմայեցեոց մէջ բաժնուելով, հիւսիսական կողմանք բոլորովին Պարսից յանձնուեցան, բայց որ եւ է աշխարհագրական փոփոխութիւն չկատարուեցաւ 297ին որոշմանց վրայ։ Այժմ Պարսիկ Դուռը, հսկելու համար Կովկասեան Դարեալի եւ Կասպեան (Դերբենդի) դռներու վրայ, բարեւոք տեսաւ մարդկայ-

⁶² Աշխարհացոյց Մովսէսի Կորնայեցոյ. հրատ. Ն. Ա. Սուքրեան, Վենետիկ 1881, էջ 28, 34։

նական շրջան հրատարակել Կողքիսէն մինչեւ Կասպեան դռները։ 415ին «Վրաց կողմանց» մարդկանն էր Վասակ սիւնի⁶³, որ իր նիստն ունէր Տփլիս, ինչպէս այս կը տեսնուի Գրեգոր Մանածիհր ուստիկի (Պիրանի) շնորհով Վկայարանուէն, որ 528ին Վրաց եւ Աղուանից աշխարհներու մարդկանն էր, ունենալով իր ձեռքին տակ Կողքիսն (Լաղիստան) եւ Եգերքը⁶⁴։

Վրաց աշխարհը թէպէտ կցելով իրեն Գուգարաց նահանգն եւ այլ գաւառներ՝ ընդարձակեցաւ, բայց եւ այնպէս զինուորական ազբառու ոյժ մը չէր ներկայացներ Վրաստան. 480ին Վահան Մամիկոնեանի գաղտնի ղեկավար «Վերք առանձին թեթեւ ինչ աշխարհ են եւ սյուրիւրով սակաւաւորք»։ Ոչ խոր են եւ սյուրիւրով սակաւաւորք»։ Ոչ Վերք եւ ոչ Աղուանք առանձին, առանց Հայոց, կարող էին սպառազրական շարժում տեղի ունենալ, ինչպէս 485ին կը հաւատաւոր Շապուհ զորավար Վաղարշ թագաւորը Շապուհ զորավարները, պատուէրով, որ նախապարձակ չըլլան իրենք. յաջողութեամբ յետոյ մղեցին Պարսից թեթեւ յարձակում մը։ Շապուհ Բ., որ ծերացած էր արդէն, չուզեց նոր պատերազմի պատճառ ըլլալ. 371ի ձմեռը վերադարձաւ Տիրգրոն⁶⁵։ Մինչեւ 379, երբ վախճանեցաւ Շապուհ, որ եւ է պատեւաբարձական շարժում չնկատուեցաւ սահմանի վրայ։ Իր յաջորդներուն՝ Արտաշիր Բ. ի (379—383) եւ Շապուհ Գ. ի (383—388) կը պակսէր կորով պայքարելու Հոմայեցեոց հետ⁶⁶. նոյնպէս Վրամ Գ. ի (388—399)⁶⁷։

11. Թէ ով էր 297ին Վրաց թագաւորը, չգիտենք⁶⁸։ Ամմիանոս Մարկեղիտոս կը լինէ 360/61 ձմեռը Մերերանէս (Մովան) թագաւորը, զոր կոստանդին Բ. կայսր կը ջանար պարզելներով յինքն յանկուցանել Հայոց Արշակ Գ. թագաւորին հետ, որպէս զի հաւատարիմ մնայ իրեն եւ չընէ Պարսից կողմը⁶⁹։ 368ին միացեալ Վրաստանի թագաւորն էր Սաւրոմակ, առանց տարակուսի յաջորդը Մերերանէսի եւ բարեկամ Հոմայեցեոց։ Շապուհ Բ. որ իր զերիշխանութեան տակ ունէր սյոյժ Վրաստանը, չհանդուրժեց տեսնել Վրաց գահին վրայ կայսեր կողմէ թագաւորութեան Մաւրոմակը. մերժեց Սաւրոմակը երկրէն եւ յանձնեց թագաւորութիւնը անոր հօրեղոր որդւոյն Ասպակուրի, որուն որդին

⁶³ Փարս. 83. «Եւ մինչ Վրաց մարդկանն էի եւ Դուռն Աղուանից յիմում ձեռնի էր, բազում զորապետներ Հանաց ընդ իս բարեկամացան ուխտի եւ կողմամբ»։

⁶⁴ G. Hoffmann, Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig 1880, S. 78—80.

⁶⁵ Փաւստոս Ե. 15. «Չփառուազեանս հրաման տայր սպարապետն Մուշեղ հանել ի խաչ ի մէջ աշխարհին Վրաց, եւ զրդեալին Գուգարաց, որ յառաջն ծառայէր թագաւորին Հայոց եւ սպասամբեաց, կայեալ զիխտէրք»։ Ի մտայ հնարուած պատերազմական գործողութիւններ, հիմ ունին 297ի Հայաստանի բաժանումը, ուստի կարելի է մտածել, թէ այս տարւոյն կար Փաւստոսը անուն Վրաց թագաւոր մը։

⁶⁶ Ամմիան. 29, 1։

Ռուրա⁶⁷ առաւ իր քով պատանդ։ Հոմայեցիք կ'երեւայ թէ դաշնայն հակառակ դասն Շապուհի այս քայլը. Վաղէս կայսր հրամայեց իր Տերենտիոս զորավարին, որ 12 հռոմէական լեգէոններով երթայ եւ հաստատէ Սաւրոմակը իր գահին վրայ։ Ասպակուր անկարող զգալով ինք զինքը զիմակալելու հորապոյն թշնամոյն, առաջարկեց բաժնել Վրաստանը իր եւ Սաւրոմակի միջեւ։ Վաղէս չնորճեց իր հաւանութիւնը (370)։ Սաւրոմակի բաժին ինկաւ յայսկոյս Կուրի՝ Հայաստանի եւ Լաղիկիայի սահմանակից երկիրները, ուստի Գուգարքին հետ. իսկ Ասպակուր պահեց իրեն Աղուանից եւ Պարսից սահմանակից երկիրները։ Շապուհ սակայն պահանջեց որ Ասպակուրի վերադարձուն Սաւրոմակի զրաւած հողերը. երբ մերժեց զայն Վաղէս, Սուրէն ուղարկուեցաւ զինքի ուժով պաշտպանելու պարսկական շահերը։ Կայսրը հանեց անոր զէմ Տրայանոս եւ գերման Վաղուար զորավարները, պատուէրով, որ նախապարձակ չըլլան իրենք. յաջողութեամբ յետոյ մղեցին Պարսից թեթեւ յարձակում մը։ Շապուհ Բ., որ ծերացած էր արդէն, չուզեց նոր պատերազմի պատճառ ըլլալ. 371ի ձմեռը վերադարձաւ Տիրգրոն⁶⁸։ Մինչեւ 379, երբ վախճանեցաւ Շապուհ, որ եւ է պատեւաբարձական շարժում չնկատուեցաւ սահմանի վրայ։ Իր յաջորդներուն՝ Արտաշիր Բ. ի (379—383) եւ Շապուհ Գ. ի (383—388) կը պակսէր կորով պայքարելու Հոմայեցեոց հետ⁶⁹. նոյնպէս Վրամ Գ. ի (388—399)⁷⁰։

385ին համաձայնեցան Պարսիկք եւ Հոմայեցիք բաժնել Հայաստանը իրենց մէջ, վերջ տալու արեւելեան հարցին։ Կնքուեցաւ խաղաղութեան դաշինք, որ տեսնեց մինչեւ 505։ Թէ ինչ որոշում կայացաւ Վրաստանի մասին, չգիտենք։ Հաւանորէն Ասպակուր եւ Սաւրոմակ մնացին անձատ թագաւորներ մինչեւ իրենց մահը։ Պարսիկները շարունակեցին արժեքներ իրենց զերիշխանութիւնը

⁶⁷ Ամմիանոս հաւանորէն Ultra թարգմանած է վրական Peran (պհլ. Pirān), մեկնելով ծագումը ին. περσών. «յայն կոյս» բառէն։ Պրոկոպիոս (Վասն Գոթ. պատ. Ա. 12, Բ. 24 եւն) յաճախ խօսք կ'ընէ Peranios Վրաց թագաւորի մը մասին։ Հմմտ. Peeters, Les débuts..., էջ 39 ծան.։

⁶⁸ Ammian. XXIX, 1։

⁶⁹ Nöldeke, Tabari, էջ 36, ծան.։

⁷⁰ Անդ, էջ 72 ծան.։ Ինչպէս Կաւկիան (Eutrop. Բ. 474) կը հաւատայ, Վրամ բարեկամական զգածմամբ էր հանդէպ Հոմայեցեոց. կ'ըսուի թէ նաեւ քրիստոնէական էր (Moesinger, Mon. Syr. II, 67)։

Վրաստանի վրայ. բայց նաև Հոռոմայեցիք իրենց իրաւունքը համարեցան Վրաց թագաւոր անուանելը: Սաւրոմակի երկրարածինը և՛ դարու առաջին քառորդին մարդպանական շրջան եղած կը տեսնենք, Պարսից իշխանութեան տակ: Ուստի Ասպակուրի յաջորդն եղած ըլլալու է Բրդժիճր Ա.: Սա վախճանած կ'երեւայ 394/95ին, վասն զի 395ին գահին կը տիրանայ Փարսման: Այս տարւոյն տեղի ունեցաւ Հոնաց ասպատակութիւնը, ինչպէս կ'ըսուի, Փարսմանի առաջնորդութեամբ: Ուղիղ կամ սուտ: Յամենայն դէպս անոր գահակալութիւնը տփզոճութիւն պատճառեց Արկադիոսի. որ իրաւունք համարեցաւ Վրաստանի գահին վրայ նոր թագաւոր մ'անուանելու: Բակուր, նոյնպէս թագաւորական զարմէ, որ կը վայելէր արքունիքին վստահութիւնը, կ'ուղարկուի իբրև թագաւոր Վրաստանի (396): Եւ որովհետև Վրաստան գործնականապէս կը գտնուէր արքայից արքայի գերիշխանութեան տակ, հարկադրուած էր Բակուր իբրև զինակից երկալու արքայից արքայի կողքին: Վրաց Տարեգրքի հաւատումը, թէ Բակուր թագաւորեց «ուժոյն Յունաց եւ Պարսից» (էջ 70), ճշդիւ կը համապատասխանէ պատմութեան: Առ այս ուշադրութեան արժանի է նաև Պետրոս Իրեբացւոյ կենսագրին աղբիւրը, թէ Նաբարնուզի իբրև որդի Բրդժիճր Բ. ի պատանդ կ'ուղարկէր թէ Պարսից թագաւորէն եւ թէ Թէոդոս Բ. կայսրէն. իսկ հայրը նախընտրեց քրիստոնէայ Կայսեր զրկել:

12. Բակուր ծնած էր հաւանօրէն իբր 345ին: Նա Կ. Պոլիս ուղեւորած ըլլալու է իբրև պատանդ, իբր 360ին: Հոն հետեւած է զինուորական հրահանգներու. Չոսիմոս զինքը այս մարդին մէջ վարժ կը ճանչնար: Իր բարեկամութիւնը Լիբանիոսի հետ ենթադրել կու տայ, թէ հրահանգուած էր հելլենական ուսմամբ: 378ին բարձրացած էր արիւրունի աստիճանին. յաջորդ շրջանին կը ներկայանայ կոմս եւ զօրավար տիտղոսներով: Մասնակցած է պատերազմներու Վազէսի եւ Թէոդոս Ա. ի բանակներու մէջ:

Ամմիանոս կը գրէր թէ Բակուր ազգաւ hiberus quidam, այսինքն «վրացի ոմն» էր, աստիճանն ցոյց կու տայ, թէ Ամմիանոս մերձուստ չէր ճանչցած Բակուրը, չէր գիտեր թէ ան «Վրաց թագաւորական տոհմէ» էր, ինչպէս կը հաւաստէր Գեղասիոս Կեսարացի: Չոսիմոս (կամ իր ազբիւրը), երբ կը

չեչտէր անոր նկարագրին բարձրութիւնն եւ պատերազմական իրաց հմտութիւնը, հաւատք կը ներշնչէ մեզի, թէ անոր որպիսութեան մասին ունեցած է հաւաստի տեղեկութիւններ, ըստ այսմ կարելի չէ Seeckի հետ անխորհուրդ յայտարարել, թէ կը սխալի այս կէտի մէջ պատմագիրը, երբ գիտուր «ճնրնդեամբ Հայաստանէն» կը ներկայացնէ, թէ եւ ինքն ալ կը լռէ անոր թագաւորացն ըլլալը: Եւ եթէ Չոսիմոս 394ի կուրին մէջ հերոսաբար կուտած եւ ինկած զիտէ զԲակուր, պիտի հետեւցնենք ասիլէ թէ ան այսպէս ենթադրած է, վասն զի կուրէն ետքը զինքը այլ եւս վերադարձ բարձրաստիճան զինուորականներու շարքին չէր տեսած. Բակուր վերադարձած էր հայրենիք: Թէ Վրաստանի կողմէ եկած է Բակուր՝ լսած է Ամմիանոս. թէ ան Վրաց թագաւորական տոհմէ էր, ստուգած է Գեղասիոս, թէ ան իբրև թագաւոր վերադարձած է Վրաստան իմացած է Ռուսիոնս. թէ ծագումով «Հայաստանէն» էր, գիտցած է Չոսիմոս: Մենք այսօր ստուգութեամբ չենք կրնար հաստատել կամ ժխտել, թէ ի՞նչ ծագումէ էր Վրաց թագաւորական տունը Գ. դարու վերջերն եւ Գ. դարու առաջին կէտին, վրահա՞ն թէ հայկական: Գուգարաց բղէշութիւնը Վրաց պատմութեան մէջ կատարած է նշանակալից դեր: Աշուշայ բղէշը 450ին իբրև Վրաստանի ներկայացուցիչ ներկայացած էր Յագկերտ Բ. ին (Փարս. 47): 393ին Գուգարք եւ այսրկոտեան երկիրները ինքնակաց թագաւորութիւն էր Սաւրոմակի, հաւանօրէն Բակուրի հօր իշխանութեան տակ, իսկ այս աշխարհը Վրական Հայաստան էր, հայերէն-նախօս բնակչութեամբ. ուստի կարող էր Չոսիմոսը աղբիւրը զայն «Հայաստան» կոչել: Յամենայն դէպս ուշադրաւ է, որ անունս Բակուր մինչ յոյն եւ հռոմէական մատենագրութեան մէջ Pacoros, Ասորեաց քով Pakūr, Պրոկոպիոսի մօտ Pakourios վրացի, Վրաց քով Բահար (Բարար) կը հնչուի, բացառիկ կերպով այս Բակուրը թէ Ամմիանոս, թէ Չոսիմոս, թէ Գեղասիոս եւ Ռուսիոնս հայ հնչմամբ Bacur- կը գրեն (հմտ. Բակուր բղէշաշխ Աղճնեաց. Փաւստ. Գ. 3 Բակուր Սիւնի, Փարս. 86 եւս): Պատահմամբ մըն է:

13. Բակուր Լիբանիոսի թուղթերուն մէջ կը ներկայանար հեթանոս. Պետրոս Իրեբացւոյ կենսագրին ալ երկիցս կը շեշտէր, թէ Մեծն Բակուր, որ Պետրոսի նպան էր

մօր կողմէ, Վրաց թագաւորներու շարքին մէջ առաջինն է իբրև քրիստոնէայ թագաւոր. եւ իր ջանքերով ընդունած է երկիրը քրիստոնէութիւնը. իրողութեանս արձագանդը կը լսենք նաև Վրաց Տարեգրքին մէջ. կ'ըսուի, թէ Բահար = Բակուր, որդին Միհրանի, թագաւորեց «ուժոյն Յունաց եւ Պարսից» եւ էր ինքն «հաստատուն ի հաւատս. եւ դարձոյց զբարութիւն ի Կաւկասեանց ի Քրիստոս. եւ շինեաց եկեղեցի ի Միլիան. եւ բարձրացոյց քահանայս եւ սարկաւագունս» (էջ 70): Եւ Կորին, ժամանակակից մը, կը պատմէ, թէ Բակուրի օրով Վրաստան զնաց Մաշտոց, տուաւ այն «Բարբարոս կողանց» սեպհական նշանագիր, բացաւ զպրոցներ, նոյնատուրութեամբ թագաւորին եւ Մովսէս եպիսկոպոսին, հաւաքեց աշակերտներ «խառնազանջ դաւաններէ», «զորս առեալ արկանէր ի բովս վարդապետութեանն եւ հոգեւոր սիրոյն եւ անդամք զաղտ եւ զժանգ զչարաւահոտ զիւացն եւ զսնտախաբորձ պաշտամանցն ի բաց քերէր.» եւ այսպէս յաջողեցաւ առաքելութիւնը. եւ «զոտս, որ յայնչափ ի մասնաւոր եւ ի բաժանեալ լեզուացն ժողովեցան, միով աստուածաբարբառ պատգամօք մի ազգ կատարեալ՝ վառաւորիչս միոյ Աստուծոյ յօրինէր: Յորոց եւ ոմանց արժանի եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակել. որոց առաջնունն Մամուէլ անուն, այր սուրբ եւ բարեպաշտօն, եպիսկոպոս կացեալ տանն արքունականի» (Կոր. ԺԳ. 1—3):

Մաշտոցի այս առաքելութիւնը նկարագրին ունի հեթանոս ժողովուրդի մը քրիստոնէութեան դարձի. Մաշտոց Լուսաւորիչն եղաւ Սաքարթուլոյի: Ոչ միայն գրականութիւն տուաւ անոր, այլ եւ քրիստոնէութեան դարձուց այն խառնազանջ դաւաններն, որով միայն այն բարձրագու կողմանք «մի ազգ» կազմուեցան: Աւանդութիւնը պահած է անոր յիշատակը. ԺԳ. դարու հեղինակ մը կը գրէ. «Վերք այլ նախատեսն զմեզ եւ ուրանան. Մեսրոպ եւ նոցա գիր եւ զվարձիւց թաշն Մեսրոպ է օրհնել. եւ յաջ թեւին կայ հայ գիր. եւ զայն ոսկում ծածկեալ են, թէ թող չեբեիք» (Գիրք Թղթոց, 534): Եւ Աբրահամ կաթողիկոս կը գրէր Կիւրիոն Վրաց Կաթողիկոսի, թէ «Մեզ եւ ձեզ հասարակ սերմանեցին զաստուածաբարութիւն նախ երանելին սուրբն Գրիգոր եւ ապա Մաշտոց, (որ եւ ես) զգրոց ծանօթութիւն ի պնդութիւն հաւատոց» (Գիրք Թղթոց, 180):

P. Peeters որչափ ալ հաւան է թէ Բակուր, որ 378ին եւ 394ին Աղբիւրանուարի եւ Փրիգիդուսի կոիւնեբուն մասնակից էր եւ Ռուսիոնսի խօսակից, նոյն է Կորինի յիշած Բակուր արքային հետ. բայց թէ ան, որ Ռուսիոնսէն virfide, pietate, virtute et animi et corporis insignis կը գնահատուի, նորարոյս, նորահաւատ մեղած ըլլայ, կը մերժէ ընդունիլ: Արժէք չ'ընծայեր նաև Պետրոս Իրեբացւոյ կենսագրին վկայութեան, զոր Սոկրատի ազգեցութեան տակ կ'ենթադրէ, այս ինքն կարգացած է հայերէն Սոկրատը եւ Վրաց անանուն առաջին քրիստոնէայ թագաւորը համարած է Բակուր: Մենք տեսանք վերագոյն, թէ նաև Չոսիմոս հիւսած էր Բակուրի ներքնոյն եւ արտաքնոյն գովքը. անշուշտ ոչ այն իմաստով, թէ Բակուր իբրև քրիստոնէայ տէր էր այդ նկարագրին: Մենք ստիպուած ենք մնալ մեր տեսակէտին վրայ: Չկայ որ եւ է փաստ ապացուցանելու համար, թէ Բուն Վրաստան եւ թագաւորական տունը 396էն յառաջ պետական կրօն ճանչցած ըլլան քրիստոնէութիւնը, բայց հանգուրժած են քրիստոնէութեան Վրաստանի հին հայկական դաւաններու մէջ: Պետրոս Իրեբացի, շատաւիզ մը Վրաց թագաւորական տան, կը վկայէր ի ձեռն իր Կենսագրին, թէ Վրաց առաջին քրիստոնէայ թագաւորն եղած է Մեծն Բակուր (իբր 396—420), իսկ Կորին տակալին 415ին «Բարբարոսական կողմանք» կ'որակէ Բուն Վրաստանը: Գծուարին չէ ասկէ հետեւցնել, թէ Բակուր քրիստոնէութիւնն ընդունած է 392—393ին:

Ուստի զինուորական անձ մը, որ խանդավառուած է Լիբանիոսով, անձ մը, որուն պատիւ կ'ընծայէ հոյակապ ճարտասան մը մտերմական նամակ գրելու, անշուշտ աննշանակ մէկը չէր, այլ հելլենական ուսմամբ ներհուն, ճարտասանական արուեստին միջամուխ կիրթ միտք մը: Նաև այն պատմուածքը, զոր հաղորդած է «Վրաց» քրիստոնէութեան դարձի մասին, իր ամփոփ ձեւին մէջ, նկարէն արտայայտութեամբը մատնանիչ կ'ընէ յանձին պատմողին ճարտասան լեզու, պատկերող վրձին:

Գրուածքէն կը թուի, թէ պատմողը այն ինչ արթնցող պատանեկութեան օրերու յիշողութիւնը կը մարմնաւորէ. իր մօր կամ

դայեակին բերնէն լսած անցեալ ժամանակներու դէպքեր նկատի ունի. դէպքերը ու դէմքերը տողորուած են իր յիշողութեան մէջ, բայց տեղւոյ եւ անձանց անունները սրբուած, անհետացած: Եթէ դէպքերը տեղի ունեցած ըլլային իր ծննդավայրին, Մծխիթայի մէջ, եւ գործող անձինք իր հայրն ու մայրն եւ կամ իր պապն ու մամը եղած ըլլային, կարելի չէր յուսալ, թէ ջնջուէին անոնց անունները իր յիշողութենէն: Եթէ եղած ըլլար նա քրիստոնեայ, պէտք է անջինջ դրոշմուէին իր յիշողութեան մէջ այդ դէմքերը անուններով, որովհետեւ անոնք ազդէն եւ տոհմէն նուիրադործուած, յորդուոց յորդի փոխանցուած միշտ կենդանի սուրբ դէմքեր էին, եւ վայրերը՝ սրբավայրեր: Բայց Բաղուր ըլլալով հեթանոս միջավայրի գաւակ, ապրած հեթանոս՝ հետու հայրենիքէն, անշահազորիտ էին իրեն համար այդ վայրերու եւ դէմքերու անունները:

Այս բոլոր խորհրդածութիւնները, սակայն, աւելորդ պիտի ըլլան, եթէ «հաւատարմագոյն այրն» Բաղուր դիտմամբ լսած ըլլայ անձանց եւ տեղեաց անունները, այն գիտակցութեամբ, թէ անոնք կարող են մատնել իր թագուն միտքը, այսինքն թէ իր պատմածները ոչ թէ բուն Վրաստանի, այլ Վրահայքի եւ բուն Հայաստանի քրիստոնէութեան դարձին կը հային: Որովհետեւ իր հաղորդած տեղեկութիւնները ճշդիւ կը հաւամայնին հայ աւանդութեան, կը թուի ինձ, թէ Բաղուր յեցած չէ պարզապէս բերանացի աւանդութեան մը վրայ, այլ ուսած է գրաւոր աղբիւրէ մը, որ շատ հաւանօրէն Փաւստոսի յունարէն գրած Հայոց Պատմութիւնն էր, լոյս տեսած իբր 386/87ին:

14. Լսենք այժմ, թէ ինչ կը պատմէ Բաղուր⁷¹:

1. Գերի կին մը, որ բերուած էր մայրաքաղաք, կ'ապրէր խտտակեաց եւ վշտամբեր կեննք մը: Անոր այս կենցաղը դարմանք կը պատճառէր տեղացի կանանց: Ան քրիստոնեայ էր:

2. Կը պատահի որ տղայ մը ծանր կը հիւանդանայ. մայրը առած իր հիւանդ դաւակը կը պտտցնէ անէ տուն, հարցնելու թէ գիտէ՞ մէկը անոր հիւանդութեան դարման: Այս-

պէս սովոր էին ընել այն կողման բարբարոսները: Զի գտնուէր մէկը, որ կարող ըլլայ դարման մը յանձնարարել: Թշուառ կինը կը բախէ նաեւ գերի կնոջ դուռը: Ան կը պատասխանէ. Հիւանդիդ համար նիւթական դեղ մը չեմ գիտեր. բայց կը յուսամ թէ իմ Աստուծոյ պիտի ուզէ բժշկութիւն շնորհել մանուկիդ: Կ'առնէ զայն եւ կը դնէ իր մազէ հիւսուած խարաղին մէջ. եւ կը բժշկուի նոյնհետայն: Համբաւը կը տարածուի բերնէ բերան:

3. Ժամանակ մը յետոյ կը հիւանդանայ թագուհին անբուժելի խօթութեամբ մը: Լսած է գերի կնոջ հրաշագործութիւնը. դանդիկա իր մօտ կը կանչէ. բայց կինը յանձն չ'առնէր. ելլել իր խցիկէն: Թագուհին կը տարուի անոր քով: Կինը կ'ըսէ. Եթէ հաւատաս իմ Աստուծոյ, Ան կարող է բժշկել զքեզ: Թագուհին կը հաւատայ: Կինը կը դնէ հիւանդը իր խարաղին մէջ եւ կ'աղօթէ. Թագուհին կը բժշկուի: Կը վերադառնայ արքունիք ու կը պատմէ թագաւորին իր տեսածը, լսածն ու բժշկութիւնը: Թագաւորը կ'ուղարկէ գերի կնոջ պարդեններ. բայց կինը կը մերժէ ընդունել զանոնք:

4. Թագաւորը որսի կ'ելլէ իր որսորդներով: Զբաղած էին անոնք անտառի մէջ որսորդութեամբ, երբ յանկարծ բովանդակ անտառը մութ խաւար մը կը պատէ: Կը դարձուրի թագաւորը. սարսափը կը պաշարէ նաեւ ցիւր ու ցան եղած որսորդները: Անել կացութեան մէջ թագաւորին միտքը կ'իյնայ գերի կնոջ Աստուծոյ, որ թագուհւոյն բժշկութիւն շնորհած էր: Կ'երզնու հաւատալ Անոր, եթէ զինքը ողջանդամ փրկէ այս փորձանքէն: Խաւարը կամաց կամաց կը փարատի. կէս օր էր արդէն լոյսի շողերու մէջ: Կը վերադառնան անվթար արքունիք:

5. Թագաւորը իր քով կը կանչէ գերի կինը, որ կ'ուսուցանէ անոր ճշմարիտ Աստուծոյ: Կը հաւատայ թագաւորը եւ կը խոստանայ երկրպագու ընել նոյն Աստուծոյ նաեւ իր ժողովուրդը:

6. Կը յորդորէ գերի կինը, որ ճշմարիտ Աստուծոյ եկեղեցի մը կ'առուցուի: Կը ձեռնարկուի անմիջապէս շինութեան: Հոն պիտի կանգնուէին սիւներ. անոնցմէ մին անկարելի կ'ըլլայ բարձրացնել կանգնել խարխալին վրայ. մեքենաները կը կոտորուին, փոկերը կը կտրուին, բայց սիւնը տեղէն չի շարժիր: Գերի կինը ամբողջ գիշեր կը հսկէ

⁷¹ Գեղասիոսի եւ Ռուսիոսի տողերը, որոնք միարան են յետադարձ, ամբողջութեամբ պիտի ներկայացնեն ուրիշ առթիւ. այս տեղ կու տամ անոնց հաստատ ամփոփումը միայն:

նոյն տեղ աղօթքով: Առաւօտեան դէմ սիւնը ինքնիրեն կը բարձրանայ եւ կը կախուի օդէն: Երբ առաւօտեան հոն կու գայ թաղաւորը, զննելու շինութեան ընթացքը, կ'ապշի տեսնելով ահադին սիւնը օդէն կախուած. հանդիսատես կ'ըլլայ այս երեւոյթին նաեւ հոն խոնամ ամբօրը: Սիւնը ինքնիրեն կ'իջնայ եւ կը հաստատուի խարխալին վրայ:

7. Եկեղեցւոյն շինութենէն ետքը խորհուրդ կու տայ գերի կինը, որ պատգամաւորութիւն մ'ուղարկուի Կոստանդին Կայսեր եւ խնդրուի անկէ, որ եպիսկոպոս եւ քահանաներ ատաքէ: Կը հասնին քահանաներ, որոնք կը մկրտեն նորահաւատ ժողովուրդը եւ կը հաստատեն քրիստոնէական կարգեր երկրին մէջ:

15. Այս կէտերը հաղորդած են մեզի Գեղասիոս եւ Ռուսիոս իբրեւ պատմութիւն Վրաց դարձի. վասն զի պատմողն եղած է Վրաց թագաւորական տոհմէ Բաղուր իշխանը: Բայց սա որովհետեւ պատմութեան ընթացքին որ եւ է ահնարկութիւն, որ եւ է կէտ մատնացոյց չէ ըրած, թէ խօսքը Վրաց դարձի մասին է, մենք չենք կրնար հաւատ ընծայել, թէ Բաղուր իբօք բուն Վրաստանի դարձը նկատի ունեցած ըլլայ: Այլազգ կը սպասուէր, որ նա դոնէ «մայրաքաղաքը» յանուանէ յիշած ըլլար: Եւ եթէ լսած է զայն դիտմամբ կամ որ եւ է նկատումով, պատասխանատու միայն զինքը կարող ենք նկատել:

Ինչպէս վերագոյն տեսանք, պատմական աղբիւրներու համաձայն Վրաց «առաջին քրիստոնեայ թագաւորն էր» ինքն Բաղուր. իրմով անշուշտ նաեւ արքունի տունը ընդունած էր քրիստոնէութիւնը. իսկ ժողովուրդը բազմաթիւ եւ բազմացեղ, քրիստոնեայ եղաւ քարոզութեամբ Մաշտոց վարդապետի եւ իր աշակերտաց. իբր 445ին, երբ կը գրէր Կորիւն, Վրաց այդ «Բարբարոս կողմանք», ցեղով եւ լեզուով բաժանեալ գաւառները, քրիստոնէութեամբ վերածուած էին «մէկ ազգի» եւ գրականութեամբ մէկ լեզուի: Այս գործին մէջ մեծ եղած է առանց տարակուսի նոյն ինքն Բաղուրի արդիւնքը. եւ իրաւամբ կոչած է զինքը իր թոռնիկն՝ Պետրոս Իբերացի՝ «Մեծ»:

Եւ եթէ ինքը Բաղուր հաւատացուցած է իր ունկնդիրներու, թէ իր պատմածները իբօք Վրաց դարձի մասին են, այս դէպքին նկատի առնելու է միայն այն «Վրաց աշխարհը», որ

կը գտնուէր 393ին Սաւրոմակ թագաւորի իշխանութեան տակ, այն է «Վրահայքը», զոր Վրացիք կ'անուանեն «Սոմխիթի», որ է հայկական, հայերէնախօս ժողովուրդէ բնակուած աշխարհամաս: Այս աշխարհամասի մէջ էին Գուգարք նահանգն եւ այսրկուրեան այն գաւառները, որոնք մինչեւ 297, իբր 400 տարիէ ի վեր, Հայոց մեծաց մաս կը կազմէին, եւ յետոյ կցուեցան Վրաստանի: Այս աշխարհամասը ընդունած էր քրիստոնէութիւնը, ինչպէս տեսանք, Գրիգոր Լուսաւորչէն եւ անոր յաջորդներէն: Այս իմաստով Բաղուր չէր սխալեր իր հաւատումներուն մէջ:

Եւ եթէ այսպէս, հարկ է ապա ամբողջ պատմութեամբ նկատել Յիշատակարան մը Հայոց դարձի պատմութեան, Գ. դարու վերջին տասնեակէն: Ինչ որ Բաղուր հոս մանրապատում պատմած է, նոյնը լսած է Սոզոմենոս⁷² ուրիշ աղբիւրէ սեղմեալ ձեւի մէջ, զոր արձանագրած է իր Եկեղեցական Պատմութեան մէջ (իբր 446ին) այսպէս. «Լուաք, եթէ Հայք վաղ իսկ յառաջագոյն եղեն քրիստոնեայք: Զի ասի, եթէ Տրդատ թագաւորն այնր (Հայոց) ազգի՝ աստուածանշան իմն սքանչելեօք, որ եկին հասին ի վերայ տան իւրոյ, նախ ինքն ինէր քրիստոնեայ եւ ապա արձակէր քարոզս տուեալ հրաման ամենայն հպատակելոց իւրոց նոյնպէս աստուածապաշտս գտանել: Յետ այնորիկ աստուածախօս վարդապետութիւնս առ դրացի ազգս տարածեցաւ եւ անհաց մեծապէս»:

ա. Միջավայրն է Հայոց մեծաց աշխարհը, որուն մայրաքաղաքն էր 217ին Նոր Բաղաքն (Վաղարշապատ): Գերի կինն է Հովիտիմէ տիկին. գերի բերուած է հաւանօրէն 216ին, երբ Անտոնինոս Կարակալլա կայսր «ուղարկեց զթէոփրիտոս բանակով մը Հայոց դէմ, որոնք իրեն զգալի պարտութիւն մը կրել տուին⁷³»: Խաղաղութիւնը կնքուեցաւ 217ին⁷⁴ Մալիքինոսի օրով: Հովիտիմէ հայ աւանդութեան համաձայն կ'օթեւանէր «ի հնձանայարկս այգեստանայն, որ կան շի-

⁷² Sozomeni Hist. eccl. II. 8. 1. 'Αρμενίους δὲ πάλιν προτέρον ἐαυθόμην χριστιανῶσαι. Δέγεται γὰρ Τηριδάτην τὸν ἡγεμόνον τότε τοῦτου τοῦ ἔθνους, ἐκ τινος παραδόξου θεοσημείας συμβάσης περὶ τὸν αὐτοῦ οἶκον, ἅμα τε Χριστιανὸν γενέσθαι, καὶ πάντας τοὺς ἀρχομένους ὑφ' ἐνὶ κηρῶματι προστάξει ὁμοίως θεοσημεῖν. Ἐφεξῆς δὲ καὶ διὰ τῶν ὁμοῶν φυλῶν τὸ δόγμα διέβη, καὶ εἰς πλῆθος ἐπέδωκε.

⁷³ Dion Cass. LXXVII, 21.

⁷⁴ Անդ, LXXVIII, 27.

նեալ ի հիւսիսյ յարեւելից կուսէ՝ նոր քա-
ղաքին⁷⁵ :

բ. Թաղուհին կը կոչուէր Աշխէն⁷⁶ :

գ. Հայոց թագաւորը Տրդատ Բ. թագը
ընդունեցաւ Մակրինոս կայսեր (12 ապրիլ
217—218 յունիս 8) ձեռքէ նոյն 217 տարւոյ
ապրիլ-մայիսին մօտաւորապէս :

դ. Որք տեղի ունեցած պէտք է ըլլայ
218, հոկտեմբեր 7ին. երբ ստուգել տեղի
ունեցած է արեւի բոլորակ խաւարում մը
7/10 մեծութեամբ, տեսնելի Աթէնք ժ. Տին
եւ Հայաստան իբր ժ. 10%էն մինչեւ 11 :
Նոյն օրը, կը պատմէ Դիոն Կասիոս, արեւի
այս խաւարումն ի Պերգամոն ընդհանուր
սարսափ պատճառած է⁷⁷ : Որսորդութեան
մասին ակնարկութիւն ունի Ագաթանգե-
ղոս⁷⁸ . «Ապա յետ այնորիկ ժամ տուեալ
(թագաւորին) որսոյ՝ ամենայն զօրաց անել
կուտել զպատահանն, խուճապական սիոնեալ,
երազող տուեալ, թակարդ ձգեալ [կամե-
ցեալ որս առնել] երթեալ ի դաշտն փա-
ռական Շեմակաց» : Խաւարումին կը հային
աղճատուած տողերս : «անդէն վաղվա-
ղակի պատուհաս ի Տեառնէ ի վերայ հա-
սանէր... Նա եւ ամենայն մարդիկն որ ի
քաղաքին էին՝ նոյն օրինակ [գիւրարիւք
մոլէզնէին] եւ անհարկն կործանուան ի վե-
րայ աշխարհին հասանէր. եւ ամենայն ըն-
տանիք թագաւորին՝ ծառայք եւ սպասաւորք
առ հասարակ հարուածովք հարեալ լինէին.
եւ անհարկն սուգ վասն հարուածոցն
լինէր» : Այս վրդովմունքը մասամբ ար-
գիւնքն էր արեւի խաւարումին եւ մասամբ
այն հանգամանքին, որ թագաւորը զօրքին
հետ ելած էր որսի : Խաւարումը կը փարատի
ճշգիւ կէսօրուան դէմ : Ո՛րքան խեղաթիւ-
րուած է բնագիրը :

ե. Գրիգոր = Հովհաննէս հրատարակ կու-
ղաց իբրեւ բուժիչ եւ քարոզիչ. կը ձեռնար-
կուի «եկեղեցիներու» շինութեան. Ագաթ.
էջ 393ին :

զ. Պատգամաւորութիւն կ'ուղարկուի
ու թէ առ Կոստանդիանոս կայսր, այլ ի կե-
սարիս Կապադովկացոց, որուն մեարա-

պորտութեան ենթարկուած էին նաեւ Մեծ
եւ Փոքր Հայք : Գեղաստ⁷⁹ կը գրէ իր
եկեղեցական Պատմութեան մէջ, թէ Ղեւոն-
դիոս եպիսկոպոս Կեսարիոյ Կապադովկա-
ցոց ունէր իր իրաւասութեան տակ ոչ միայն
Կապադովկիա եւ Գաղատիա, այլ եւ «Պոն-
տոսն Դիոսպոնտեայ, Պափղագոնիա, Պոն-
տոս Պողեմոնիական, Փոքր եւ Մեծ Հայաս-
տան», Դ. դարու առաջին քառօրդին եւ ան-
շուշտ անկէ յառաջ ալ : Ասկէ, Կեսարիայէն
ուղարկուեցան Գրիգոր եւ իր կցորդք Հայ-
աստան լուսաւորելու աշխարհը : Հմմտ.
Ագաթ. ձժԳ. 804—806, էջ 419—420 : Յոյն
հաւատարմ (Կեսարիա) հաւանօրէն իմացուած
է «առ կայսրն», որ անշուշտ ուրիշ մէկը
չէր կրնար ըլլալ, բայց եթէ Կոստանդիանոս
Մեծ, իբրեւ կայսր քրիստոնէսայ :

Առ այժմ կը բաւեն այս համեմատու-
թիւնները :

Հ. Ն. ԱԿԻՆՆԱՆ

ՍՐՐՈՒՀԻ ՆՕՐՆԷ

Վերլուծելու համար Ս. Նունէի Վարքը,
հարկ է ըննութեան առնել այն սղբերները,
որոնք նիւթ մատակարարած են այդ վարք-
քին, կամ անոր նախաւոր խմբագրութիւն-
ներու : Մենք նկատի պիտի առնենք՝

- 1. Սոկրատի եկեղեցական Պատմութեան
հայերէն թարգմանութիւնը, ուսկից ծանօ-
թացած է Վարուց խմբագիրը Բակուր Իշ-
խանի պատմած աւանդութեան :
- 2. Հայր Ահարոնի Ս. Նունէի Խաչի
պատմութիւնը, ուր առաջին անգամ կը ներ-
կայանայ Նունէ իբրեւ Վրաց առաքելուհի :
- 3. Ահարոնի եւ Խորենացոյ աղբիւրը :
- 4. Ս. Նունէի վրացերէն Վարքը :

Ա.

Սոկրատ Սքոլաստիկոս գրած է իր եկե-
ղեցական Պատմութիւնը իբրեւ շարունակու-
թիւն Եւսեբիոս Կեսարացոյ համանուն եր-
կատիրութեան : Կրկին խմբագրութեամբ
հրատարակ հանած է Սոկրատ իր աշխատու-
թիւնը, առաջինը իբր 439ին, երկրորդը 450էն
յառաջ¹ :

⁷⁹ Gelasius Kirchengeschichte, էջ 105 եւ 136 :
¹ O. Bardenhewer, GAL 4 (Freiburg 1924)
S. 139.

⁷⁵ Ագաթ. 85 :
⁷⁶ Անդ, էջ 395 :
⁷⁷ Dion Cas. LXXVIII, 27. Արեւի այս բոլորակ
խաւարումի մասին տես F. K. Ginzel, Spezieller
Kanon der Sonnen- und Mondfinsternisse, Berlin
1899, էջ 206—207, հմմտ. նաեւ էջ 32—33, 83 եւ
Տախտակ XII :
⁷⁸ Ագաթ. էջ 113—114 : Բառահոսի փակագծի
մէջ առած եմ խմբագրին փոփոխութիւնները :

Վերջինս հայերէնի թարգմանած է Փի-
լոն Տիրակացի 696ին², ինչպէս կ'իմանանք
Յիշատակարանէն³, որ հետեւեալն է .

Յամի վեցիսաւորերորդի երկերիւրորդի⁴

² Սոկրատի եկեղ. Պատմութեան հայերէն թարգ-
մանութիւնը հասած է մեզի երեք ձեռագրերու մէջ .
ա. Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Մատենադարանի օրի-
նակը (համար անձանօթ) իբր ժ. Գ. դարէն, բերում
Մատենան 1869ին (հմմտ. Միոն 1869, էջ 216) :
Զորի մը յառաջ ձեռագրի վերջին ստացելը Հնդկաս-
տանէն (Կալիպթա) կը հաղորդէր անոր մասին հա-
մառոտ տեղեկութիւն մը Արշալոյս Արարատեան թեր-
թին մէջ (1868, թ. 845) եւ կը հրատարակէր ձեռ-
ագրի սկզբը զտնուած թարգմանչին Յիշատակարանի
եւ եկեղ. Պատմութեան սկզբնաւորութիւնէն մաս մը
եւ եկեղ. Պատմութեան սկզբնաւորութիւնէն մաս մը
(տպ. էջ 1, տ. 1—3, տ. 9) : Ասկէ ընդարձակ հա-
մառում մը յառաջ բերած է Հ. Գ. Չարամանյան,
Մատենադարանի հայկական թարգմանութեանց նախ-
նախնայարանի հայկական թարգմանչին Յիշատակարանի
զրէն սկզբը զտնուած թարգմանչին Յիշատակարանի
հմմտ. Մահակ եղ. (Խաղայեան) եւ Մեղրոյ վարդա-
պետ (Տէր-Մովսէսեան), Բաղրատութիւն տպագրի
Սոկրատի եւ Երուսաղէմեան ձեռագրի. Արարատ 1897,
էջ 406—411 (նաեւ արտատպ. էջմիածին 1897, 80, էջ
15) : Մահակ եղ. (Խաղայեան), Բաղրատութիւն
Սոկրատի եւ Երուսաղէմի ձեռագրի. Երու-
սաղէմ 1898, 80, էջ 95) : Հ. Բ. Մարգիսեան, Նմոյշ
մը Սոկրատի հին թարգմանութեան (հանուած Երու-
սաղէմ 1898, 80, էջ 95) : Բաղրատութիւն տպագրի
(1682, Կար. 1640), յամէ 1289 : Այս ձեռագրի մաս
Սոկրատի վ. Տէր Մովսէսեան Սոկրատի Սքո-
լաստիկոսի եկեղեցական Պատմութիւնը վարուց Ս.
Սոկրատի եպիսկոպոսին Հռովմայ. վարդապետ
Սեղբատրոսի եպիսկոպոսին Հռովմայ. վարդապետ
1897, 80, էջ ձԱ + 834, առնթիւր զետեղելով նաեւ
Փոքր Սոկրատը : Վերջինս ըստ տեսած է նաեւ առան-
ձին, անդ, 1897, էջ ԻԱ + 220 : Չեռագիրը կրած է
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
Միտիթրեանց թ. 1806 նոտրագիր, զոր երեւան հա-
մարտի մասերը թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 1907, էջ 289—292. հմմտ. նաեւ
էջ 383 : Այս ձեռագիրը կը զուգընթացայ էջմ. օրի-
նակին լրացնելով անոր ինչ ինչ պակաս մասերը :
Յիշատակարանի անկում, թերի մասերը լրացուցած է հրա-
տարակիչը նոր թարգմանութեամբ : Այս պակասները
նեց Հ. Կ. Տէր-Մահակեան, Սոկրատի նոր ձեռագիր
մը. Բաղրատութիւն տպագրի 19